

BORZSÁK ISTVÁN

DANIEL JENISCH NAGY FRIGYES-EPOSZA ÉS A „WEIMARISIERUNG”

Kalandozásaink során nemrégiben illetékességi körunktől távoli területre sodródtunk: a makedón Nagy Sándor irodalmi portréjának kétarcúságát – világhódításának pozitív, illetőleg negatív megítélését – két, egymással homlokegyenest ellenkező 18. századi példán, a kalandor Trenck báró Nagy Frigyes-ellenes *Mazedonischer Held*-jének magyar változatával, illetőleg egy, az Odera melletti Frankfurtba menekült kálvinista magyar pap Nagy Frigyes *dicsőítő Speculum*-ával szemléltettük.¹ Korábban – Berzsenyi „energias” verseinek taglalása közben – szereztünk tudomást Daniel Jenisch berlini evangélikus lelkész pályadíjnyertes tanulmányáról, amelyben a szerző a porosz Tudományos Akadémiaának a „tökéletes nyelv ideáljának” meghatározására kiírt „Preisfrage”-jára igyekezett 1794-ben megfelelni (*Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europas*).²

Ezek után érthető érdeklődéssel figyeltünk fel Iwan D’APRILÉnek a *Geist und Macht: Friedrich der Grosse im Kontext der europäischen Kulturgeschichte* c. gyűjteményes kötetben (szerk. Brunhilde WEHINGER, Berlin, 2005) olvasható tanulmányára: *Daniel Jenischs Borussia im Kontext der zeitgenössischen literarischen Debatten*, amelyhez Gerhard Perl berlini kollégánk baráti szívéssége folytán jutottunk hozzá.

Az ígéretes című, döcögős német hexameterekben írott, mintegy tízezer soros hősköltemény („Jenischs monumentale Blut-, Schweiss- und Tränengeschichte des Siebenjährigen Krieges”), tehát már a maga idejében (1794-ben) is halottnak mondható műfajban megkísérelt vállalkozás a Nagy Sándor-téma szempontjából – várakozásunk ellenére – majdnem közömbösnek bizonyult. Tekintettel azonban a jó félszázaddal korábbi *Speculumból* meríthető tanulságok gazdagságára, érdemesnek látszott a kettő közti különbség okainak (háttérének) vizsgálata. Mindazt a töméntelen szépet és jót, amit a hazájából kitiltott, de magát a porosz uralkodó védőszárnyai alatt biztonságban érző és ezért hálás protestáns magyar prédikátor *1740-ben* a már akkor is Nagy Frigyesre halmozott, *1794-ben* bajosan lehetett volna felemlgetni, mivelhogy *közben* világtörténelmi jelentőségű változások mentek végbe: 1789 után holmi telhetetlen, vérszomjas zsarnokot visszatet-

¹ BORZSÁK István, *Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához*, ItK, 106(2002), 101–111; *ua.* = BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, V, 2002, 285 skk.

² *Dragma*, IV, 2000, 429 skk.

sző dolog lett volna az *újkor*i Nagy Sándor praefigurációjaként ünnepelni. (Berzsenyi – az *Amathus* c. Horatius-utánérzésben – nyugodtan nevezte Napóleont „Gallia Sándorának”, a cárt pedig „a zordon Észak rettenetes fejének”, vö. Hor. *Carm.* I,26,3 skk.)

Tudunk ugyan Schiller tervéről, aki az 1780-as évek második felében *Fridericiade* címmel csatlakozott volna a porosz uralkodó személyének halála (1786) után jelentkező mitizálásához; a jobbára ismeretlen Karl Friedrich Kretschmann „Sturm- und Drang”-eposza is (*Friedrich der Grosse*, ugyanezekből az évekből) félbemaradt, sohasem készült el. Ezek a kísérletek arra irányultak volna, hogy Nagy Frigyesben a szellem és a hatalom (*Geist und Macht*, mint az illető gyűjteményes kötet főcíme), az értelem és a politika sikeres szintézisét próbálják felmutatni.

Jenisch monstruózus műve a hétéves háború óta általános Frigyes-dicsőítést *köztársasági szellemben* értelmezte át. Ezzel a „republikánizálással” (*Republikanisierung*) vált a *Borussias* a hagyományos „hősköltemény” műfajának 18. századvégi megjelenési formájává. De miben is tapintható ki a *Borussias*ban a Nagy Frigyes alakjához fűződő irodalmi anyag „republikánizálódása”? A nagy mű kezdősorai máris sok mindent megvilágítanak:

Krieg und Schlachten besingt mein Lied. Unseliges Teutschland!
Sieben Jahre zerfleischtest du dir mit eigenen Händen
Deinen Busen. Du warst ein grauses Leichengefilde,
Aber des unbesieghchen Friedrichs strahlendes Denkmal
Ragt hoch über der theuren Gefallnen Gräber: er kämpfte
Zwölf herkulische Schlachten...

Talán még ez az utóbbi fordulat emlékeztetheti az olvasót a *nagy* makedón végzetrendelte, héraklészi megpróbáltatásaira (a hagyományban ezerszer ismétlődő *labores et periculára*, görögül: πόνος καὶ κίνδυνος), míg a „legyőzhetetlen” Frigyesnek a háborúk során elhullottak sírjai fölé magasodó „ragyogó emlékműve” (strahlendes Denkmal) a horatiusi *aere perennius monumentumot* juttatja az eszünkbe, amely még az egyiptomi piramisoknál is magasabban (*regali situ pyramidum altius*) verdesi az eget.

Jenisch Múzsája azonban nem kedveli a vérontást. Részvétellel tekint a föld népének nyomorúságára. Szívesebben hallja az anyja ölében pihenő gyermek gügyögését, mint a csatatereken észlelhető halálhörgést és siralmat... Itt utalunk Laczkovics János *Matzedóniai vitézének* főszereplőjére, a lator „Kartus”-ra, aki a telhetetlen világhódító (Nagy Sándor, *alias* Nagy Frigyes) szájába adott „vitézi” monológjában szándékosan nem hagyja el az antik zsarnokjellemezések talán legmorbidabb mozzanatát sem: „Sándor” (azaz *újkor*i megtestesítője, Nagy Frigyes) kéjes örömmel szemléli a mezőt, „hol annyan hörögnek, hol félholtak döbögve pihegnek...” Akárcsak Lucanus Caesarja vagy Tacitus Vitelliusa...³

³ Vö. *Dragma*, V, 2002, 289.

Jenisch hőse – „der unbesieglige Friedrich” – a hétéves háború borzalmainak terjen-gős ecsetelése során *nem* javíthatatlan háborúskodóként szerepel, hanem a felvilágosodás korának minden néven nevezendő *erényét* megtestesítő hősként, úgy, amilyenné Voltaire *Henriade*-ja (1723) óta a *hős* formálódott: a „jóságos fejedelemmé” (Fürst als Biedermann). Nem telhetetlen hódító, hanem népének a szolgája, polgártársainak atyja, az emberek barátja. Ő az állam első embere, első, de nem a zsarnoki tobzódásban (der erste Schwelger). A rettenetes megpróbáltatásokkal járó hétéves háború ennek megfelelően tisztára védekező hadműveletek sorozatává szelődik: Frigyes a béke megteremtésén fáradozik; ő maga szinte csak áldozata az európai nagyhatalmak bajkeverő uralkodóinak, akik mind az ő elemésztésére esküdtek össze. Frigyes közben – amennyire csak lehet – kíméli a polgári lakosságot, sőt – a felvilágosodás korának „részvét-etikája” (Mitleidsethik) jegyében – az áldozatokkal együtt érző hő, aki a háború elkerülhetetlen borzalmainak láttára akárhányszor könnyekre fakad.⁴

Az eposz drámai tetőpontja a kunersdorfi vereség (1759), melynek hatására a kétségbeesett Frigyesben még az öngyilkosság gondolata is megfordul, de az itt elvérzett költő, Ewald von Kleist misztikus közbenjárására máris értesülünk a végül is kivándó győzelemről, megtetézve a francia forradalom elkövetkezésének jóslatával és ezzel az emberiségre virradó szebb jövő bizonyosságával.

Mindez nagyban és egészben a porosz ideológia hagyományos pályáján mozog, Jenisch művét mégsem sorolhatjuk az 1750-es évek óta általánossá váló Frigyesdicsőítés epigon alkotásai közé. Ne feledjük, hogy a *Borussias* a francia forradalom után született, félreérthetetlen köztársasági ígérennyel. Ezt jelzi az eposz címe is: nem *Friedricias*, hanem *Borussias*. Főszereplője mindenképpen Nagy Frigyes, fő *témája* mégsem a porosz uralkodó. Mint az előszóban olvassuk, Frigyes szent meggyőződése szerint ő rendeltetett a népe javára, nem népe az ő szolgálatára. Micsoda különbség a napkirály dőlyfős hitvallásához („L'état – c'est moi!”) képest! De még csak nem is Frigyes a *Borussias* fő tárgya, hanem népének ezrei, sőt miriádjai. A megszámlálhatatlanul sok családi jelenet szereplői, nevükön nevezett, hús-vér emberek azok, akik Jenisch meggyőződése szerint a fejedelmek háborúskodó örjöngésének az árát kénytelenek tulajdon vérükkel megfizetni: *quicquid delirant reges, plectuntur Achivi!* Az irodalom hivatása pedig nem ezeknek az uralkodóknak a dicsőítése, hanem hogy az áldozatok nevében figyelmeztesse őket. Ezt olvassuk az eposz végén a Múzsához intézett szózatban: a Múza emlékeztesse az uralkodókat Torgau (1760) és a többi csata véres helyszínére, sok ezer áldozatára, a kiontott könnyek özönére:

... Du (die Muse) solltest
Ihr lust-trunkenes Aug mit nie vergossenen Thränen
Füllen, mit Thränen des heiligen Mitleids; du solltest die Ohren
... mit Stimmen des Schreckens,

⁴ A „Nagyok” portréjának kétarcúságához: az eszményi színben ábrázolt Mária Terézia ellenfelében SEK-FÜ Gyula (*M. Tört.*, VI, 243 sk.) „az olthatatlan becsszomjú fiatal porosz királyt” látta; az *Antimachiavelli* szerzőjét pedig (Hegel nyomán) „az európai történet addig talán legtipikusabb machiavellistájának” ítélte.

Stimmen der Wuth, der Verzweiflung, des Grabes, der Hölle durchschauern,
Und die hart-unschwülenen Herzen heilsam zerknirschen,
Dass sie liebten ihr Volk und sich endlich erbarmeten der Leiden
Der von ihnen mit ehernen Fesseln gebundenen Menschheit!

Ez a fejedelmekhez intézett vádoló szózat jelentheti a megjavulás kívánalmát, de – mint Jenisch 1789 nyarán írott ódájában (*Ode auf die gegenwärtigen Unruhen in Frankreich*) – jelenthet egyenes felhívást is a zsarnokság megdöntésére. Mindez benne rejlik a *Borussias* Frigyes-portréjában. Minél tündöklésebb ez a portré, annál komorabb az ellentét: az *ancien régime* zsarnoki züllöttsége. Mai szemmel nézve persze Frigyes (idealizált) személye és a forradalom iránt *egyként* kinyilvánított lelkesedés ellentmond egymásnak, de ezt nem egyedül Jenisch, hanem akárhány más kései felvilágosodott porosz példáján is tanulmányozhatnánk.

Rövidebbre fogva ismertethetjük Jenisch „poétológiai programjának” megfeneklését (*Scheitern von Jenischs poetologischem Programm vor dem Hintergrund der Weimarisierung der deutschen Literatur*).

Ebben a „poétológiai programiratban” Jenisch (1795 tavaszán, a *Borussias* megjelentését követően, *Über Prose und Beredsamkeit der Deutschen* címmel) azt vizsgálta, hogy van-e, és *mi* a szerepe az ékesen szólásnak a civilizált társadalmak demokráciájában. Az eszményinek elképzelt irodalom követelményeit a szerző az urbánusságban, a világpolgári szemléletben, ugyanakkor a nyelvezet népiességében véli felfedezni. Ez az eszmény szerinte Franciaországban valósult meg; az antik Görögország szerepét a franciák vették át. A „Kleinstaaterei”-ben megosztott németiség viszont politikai helyzetéből folyólag csak szegényesebb teljesítményekkel, sekélyes („spekulatív”) értekezésekkel és „techniko-metafizikus-skolasztikus” nyelven írott filozófiai művekkel dicsekedhet. Ebben volna kitapintható az összefüggés a németországi provincializmus, illetőleg a spekulációkba és romantikába való menekülés között.

Jenisch nem éppen kristálytisztá okfejtésének és helyzetmegítélésének kemény bírálója akadt nem másnak, mint Goethének a személyében, aki *Literarischer Sansculottismus* c. iratában a szerzőt mint titkos jakobinust és zavarkeltő tollforgatót kíméletlenül elmarasztalta és irodalmi ténykedésének megítélését az olvasóközönségre bízta. „Mi nem óhajtunk olyan felfordulásokat (Umwälzungen), amelyek Németországban klasszikus alkotások létrejöttét előkészíthetnék.” Az arisztokratikus írófejedelem felsőbbeséges pamfletjét azzal zárta, hogy Jenisch „el kell távolítani a közéletből” (man entferne ihn aus der Gesellschaft).

Goethe reakciója érthető, hiszen Jenisch modellje összeegyeztethetetlen Schillerrel közösen kidolgozott klasszika-elképzelésével: az irodalom autonomizálásával, idealizálásával és a politikától való függetlenítésével (Entpolitisierung). Gondoljunk a *Herrmann und Dorothea* falusi idilljére, amelynek szereplői a Rajna jobbpartján sztoikus rendíthetlenséggel szemlélik a bal parton zajló zűrzavart.

Schiller is – az „Entpolitisierung” jegyében – 1791 után felhagy Nagy Frigyes epikus hősként való szerepeltetésének tervével, és kevésbé időszerű témák felé fordul. A kultúra terén megfigyelhető autonomizálódást és eszményítési tendenciát, a politikától (és a forradalomtól!) való elfordulást I. d’Aprile a „Weimarisierung” címszó alá foglalja. A „weimariak” állásfoglalásának fényében érthető, hogy a magára hagyott Jenisch hovatovább valóban a szintérről eltávolítandó, kiközösítendő páriává silányul.

Most térhetünk vissza korábbi – hiányos – értesüléseink módosítására. Az a Daniel Jenisch, akit annak idején egy pályázati sikerére felfigyelve az 1800 körüli évek magyar irodalma szempontjából sem jelentéktelen személynek mutattunk be, egész életművének ismeretében sors- (és nemcsak sors-) üldözött figurának bizonyul. Schiller, akinek *Esztétikai leveleit* Jenisch fogadatlan prókátorként dicsérte, egy Goethének írott bizalmas levelében úgy említi, mint „azt a bolondos (nährisch) berlinit, aki mindenbe beleüti az orrát.” Az, akit mi – távolról – tekintélyes, jól szituált tisztelendőnek képzeltünk, valójában nem másod-, hanem *ötödbeosztásban* tengődő segédlelkésze volt a berlini Marienkirchének, azért – a *paupertas audax* kényszere alatt – érdemelte ki a „notorischer Vielschreiber” minősítést: azért kellett neki annyi mindenhez „protowissenschaftlich” módon hozzászólnia és oly számos akadémiai „Preisfrage” megválaszolására tollat ragadnia, hogy pária-létének megalázó nyomorúságán ideig-óráig úrrá válhasson. Lehetetlen sajnálkozó részvétel nélkül olvasnunk azokat a tényeket, melyeknek fojtogató szorításában a boldogtalan végül a Spree hullámaiba vetette magát 1804. február 9-én.

*

P.S. A nem hétköznapi nevű szerző (I. d’Aprile) írásának tanulmányozása közben önkéntelenül is gyakorta felidéződött bennem hajdani (Lónyay utcai) felejthetetlen tanáromnak, Áprily Lajosnak, *especially* *Az aranyos balladája* című, a magunk sorsát példázó, nagy vers költőjének nemes alakja.⁵ – CSÉP Ibolya Áprily-monográfiájában (Bp., 1987, 131) azt olvassuk, hogy a költőnek – már Pesten, 1930 táján – „elfogyott az aranya”, és a szerkesztőségi sürgetőknek csak azt tudta sírva válaszolni, hogy *semmije sincs*. Az arany, amelytől valaha *otthon* „szikrázott mind a két keze”, eszerint a költészetet jelentené. A vers gondolati gazdagsága megengedi azt az értelmezést is, hogy életünk gazdagságáról van szó, amelyben ugyanúgy van „Hochzeit”, mint ahogy Catullus 45. versében *Acme* a boldogság csúcsát (ἄκμή), „tetejét”, az „arany napokat” (sőt éveket) jelképezi.

⁵ Vö. *Dragma*, III, 1997, 416 skk.